باسمه تعالی

نگاهی به عاشوراپژوهی استاد شیخ حسین انصاریان

دکتر سعید طاوسی مسرور

عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبایی

مقدمه

قدمت عاشورانگاری را میتوان از روز عاشورا دانست چنان که حمید بن مسلم ازدی را خبرنگار سپاه دشمن در واقعه دانستهاند[1] و گزارشهای منقول از وی در منابع که با ذکر جزئیات همراه است را میتوان مؤیدی بر این ادعا دانست[2]. از آن روز تا به امروز پیروان مذاهب گوناگون از امامیه، زیدیه[3] و اسماعیلیه[4] و نیز اهل تسنن و حتی وهابیان[5] به عاشورانگاری پرداختهاند[6]. رایجترین گونه عاشورانگاری، مقتلنگاری است[7] که از قدیمیترین نمونهها میتوان به آثاری چون *مقتل الحسین (ع)* از حصین بن عبدالرحمن سلمی کوفی (م 136)[8]، *مقتل الحسین (ع)* از جابر بن یزید جعفی (م 128)[9] و *مقتل الحسین (ع)* از ابومخنف (م 157)[10] اشاره کرد.

در کنار عاشورانگاری که مراد از آن ثبت وقایع روز عاشورا، مقدمات و پیامدهای آن است[11]، تحقیق در ابعاد مختلف واقعه عاشورا نیز از دیرباز رایج بوده[12] که از آن تعبیر به عاشوراپژوهی میکنیم[13]. عاشوراپژوهی ساحتها و عرصههای متنوع و متعددی دارد[14] مانند منبعشناسی عاشورا[15]، شناخت شخصیتهای واقعه عاشورا[16]،

---

[1] شاکری، «روایتی از زندگی حمید بن مسلم، تنها خبرنگار کربلا».

[2] برای فهرستی از گزارشهای وی از واقعه عاشورا، نک. *ویکی شیعه*، ذیل «حمید بن مسلم ازدی».

[3] نک. گوهری فخرآباد و سلطانی احمدی، *عاشورا به روایت زیدیه*، سراسر اثر.

[4] نک. سلطانی احمدی و گوهری فخرآباد، *عاشورا به روایت اسماعیلیه*، سراسر اثر.

[5] نک. عبادی و عقیلی، «عاشورانگاری مورخان وهابی: بررسی تحلیلی ویژگی های روایات وهابی از واقعه کربلا»، سراسر اثر.

[6] نک. جعفریان، *تاملی در نهضت عاشورا*، ص 19 – 50، 503 – 518.

[7] نک. حسنپور، «مقتل»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، ص 463 – 465.

[8] نک. جعفریان، *تاملی در نهضت عاشورا*، ص 455 – 487.

[9] نک. طاوسی مسرور، «جابر جعفی»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، ص 157 – 158.

[10] نک. حسینی، «مقتل الحسین»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، ص 465 – 466.

[11] چنان که کتاب لهوف سید بن طاووس در سه «مسلک» تنظیم شده است؛ وقایع پیش از حرکت امام حسین (ع)، گزارش حرکت امام حسین (ع) از مدینه تا شهادت و در پایان، وقایع بعد از شهادت امام (ع) مانند خطبههای حضرت زینب (س) در کوفه و شام؛ نک. حسینی، «لهوف»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، ص 430 – 431.

[12] نک. سنگری، *عاشورانگاران 3*، ص 5 – 6.

[13] درباره چیستی، اهمیت و گستره عاشوراپژوهی نک. ویکی شیعه، ذیل «عاشوراپژوهی».

[14] نک. سنگری، *عاشورانگاران 2*، ص 4.

[15] مانند این آثار: اسفندیاری، *کتابشناسی تاریخی امام حسین (ع)*؛ حسینی، معرفی و نقد منابع عاشورا؛ رنجبر، *جریانشناسی تاریخی قرائتها و رویکردهای عاشورا از صفویه تا مشروطه (با تاکید بر مقاتل)*.

[16] مانند این آثار: سماوی نجفی، *ابصار العین فی انصار الحسین*؛ صالحی حاجیآبادی، *شهدای نینوا*؛ محمدزاده، دوزخیان جاوید.

تحریفات عاشورا[17]، پاسخ به شبهات درباره عاشورا[2]، هدفشناسی امام حسین (ع)[3]، جامعهشناسی عاشورا[4]، نقش زنان در واقعه عاشورا[5]، شناخت ریشهها و زمینههای واقعه عاشورا[6]، درسها و عبرتهای واقعه عاشورا[7]، ادبیات عاشورایی[8]، آیینها، آداب و رسوم و مناسک[9]، هنرهای عاشورایی[10] و ... .

یکی از عرصههای عاشوراپژوهی، تالیف فرهنگها و دایرةالمعارفهای عاشورایی است که برای نمونه میتوان به کتاب *فرهنگ عاشورا* نوشته جواد محدثی اشاره کرد که بیشتر برای استفاده مخاطب عام است. از این میان، دانشنامه تک جلدی *فرهنگ سوگ شیعی* به مدیریت و سرویراستاری محسن حسام مظاهری یک اثر شاخص در عاشوراپژوهی با تاکید بر مناسک عاشورایی است که برای خاص و عام قابل استفاده است. از میان آثار مفصلتر نیز میتوان به *دانشنامه امام حسین(ع)* اشاره کرد که مجموعه‌ای است ۱۴ جلدی و دوزبانه (عربی-فارسی) که زیر نظر محمد محمدی ری‌شهری تدوین و به زبان‌های اردو، ترکی و انگلیسی ترجمه شده است[11]. از این دانشنامه که در حجم بیش از 6600 صفحه عرضه شده، این کتابها نیز مستخرج شده است: گزیده دانشنامه امام حسین (ع)؛ حکمتنامه امام حسین (ع)؛ شهادتنامه امام حسین (ع)؛ گزیده شهادتنامه امام حسین (ع)[12].

---

[1] مانند این اثر: صحتی سردرودی، *عاشوراپژوهی با رویکردی به تحریفشناسی تاریخ امام حسین (ع)*.

[2] مانند این اثر: رضوانی، *واقعه عاشورا و پاسخ به شبهات*.

[3] مانند این اثر: اسفندیاری، *عاشوراشناسی*.

[4] مانند این آثار: سیف اللهی فرد، «تحلیل عوامل و فرایندهای اجتماعی موثر بر واقعه عاشورا با تاکید بر نقش دولت بنی امیه»؛ فیاض، «مردمشناسی تاریخی عاشورا و کربلا».

[5] مانند این آثار: تقویان، «بررسی نقش زنان در تداوم نهضت حسینی»؛ محمدزاده مزینان، «تقش زنان در تداوم قیام عاشورا».

[6] مانند این آثار: داوودی و رستمنژاد، *عاشورا؛ ریشهها، انگیزهها، رویدادها، پیامدها*؛ جاودان، *عاشورا، چگونه و چرا؟*؛ علوی، «تحلیل حوادثی که منجر به واقعه عاشورا شد».

[7] مانند این آثار: خواجه سروی، «مقاومت و پایداری در نهضت عاشورا و درسهای آن برای جهان اسلام امروز»؛ مصباحی مقدم، «تاثیر آموزههای قیام حسینی ندر تربیت اسلامی و دینگرایی نسل جوان»؛ رضازاده جودی، «بررسی آموزهها و اهداف تربیتی عاشورا».

[8] مانند این آثار: رضا بیات، «عاشورا: 4) در ادبیات: الف) در فارسی»؛ قربانی زرین، «عاشورا: 4) در ادبیات: ب) در عربی»؛ علی بیات، «عاشورا: 4) در ادبیات: د) در اردو»؛ اسفندیار، «عاشورا: 4) در ادبیات: د) در مالایی»؛ برای نمونههای دیگر نک. ویکی شیعه، ذیل «عاشوراپژوهی»، پژوهش‌ها درباره ادبیات عاشورایی.

[9] مانند این اثر: طاوسی مسرور، «عاشورا: 3) آداب و رسوم»؛ برای نمونههای دیگر نک. ویکی شیعه، ذیل «عاشوراپژوهی»، پژوهش‌ها درباره آیین‌ها و مناسک.

[10] مانند این آثار: کاهیرده، «عصر عاشورا»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، ص 353 – 354؛ میرسعیدی، «عاشورا: 5) در هنر»؛ برای نمونههای دیگر نک. ویکی شیعه، ذیل «عاشوراپژوهی»، هنرهای عاشورایی.

[11] ویکی شیعه، ذیل «عاشوراپژوهی».

[12] محمدی ریشهری، *گزیده شهادتنامه امام حسین (ع)*، ص 19 – 21.

عاشوراپژوهی در روزگار ما چنان گسترده شـده[1] کـه خـود بـه موضـوع پـژوهش تبدیل شده است. برای نمونه میتوان به این آثار اشاره کرد:

عبدالحسین حاجی ابوالحسنی و محمد نوری، «نگاهی به عاشوراپژوهی در غـرب»، *کتابهای اسلامی*، ش 3، 1379، ص 51 – 60.

غلام احیا حسینی، «عاشوراپژوهی در غرب»، *تاریخ اسلام*، ش 37، خــرداد 1388، ص 87 – 127.

محسن رفعت، فاطمه ژیان و محمدحسین مدنی، «تحلیلی آسیبشناسانه بر رهیافت-های عاشوراپژوهی»، *شیعهپژوهی*، ش 23، اسفند 1401، ص 141 – 181.

سعید طاوسی مسرور، «نقد عاشـوراپژوهی دانشـگاهی»، *زمانه*، ش 126 و 127، مهر و آبان 1393.

علی علیشاهی و امین علیشاهی، «امام حسـین (ع) و عاشـوراپژوهی مستشـرقین فرانسوی»، *معارف حسینی*، ش 16، دی 1398، ص 89 – 106.

سید حسین یوسفی فخر، «تحلیل گفتمان عاشوراپژوهی در ایـران معاصـر (1340 تا 1390)»، *پژوهشنامه تاریخ تشیع*، دوره 4، ش 3، دی 1402، ص 115 – 136.

یکی از عرصههای مهم و پرفایده عاشوراپژوهی میتواند بررسـی عاشـورانگری و عاشــورانگاری یکی از عاشــورانگاران برجسـته باشــد؛ مثلا پایــاننامــهای دربــاره عاشورانگری و عاشورانگاری علامه مجلسی بـه راهنمـایی نگارنـده و بـه قلم فـؤاد افشار در مهر ماه 1403 در دانشگاه علامه طباطبایی خاتمه یافته اسـت. در همین راسـتا میتـوان کارنامـه عاشـوراپژوهی عاشـوراپژوهان برجسـته معاصـر را مـورد بررسـی قـرار داد تـا بـا اسـتفاده از تجـارب آنـان، موجبـات تقـویت و ارتقـای عاشوراپژوهی نسل آینده عاشوراپژوه فراهم شود. ازاینرو در ادامه نگاهی خواهیم داشت به کارنامه عاشوراپژوهی استاد حسین انصاریان.

عاشوراپژوهی شیخ حسین انصاریان

یکی از عاشوراپژوهان برجسته معاصـر، حجت الاسـلام والمسـلمین اسـتاد حسـین انصاریان است چنان که در 20 مهر ماه 1402 در دومین دوسالانه کتاب عاشورا از ایشان به عنوان یکی از عاشوراپژوهان شاخص معاصر با بیش از 50 سال فعـالیت در عرضه محتوای عاشورایی نافع برای عموم مـردم تقـدیر شد[2]. بـا توجـه بـه سخنرانیهای مستمر ایشان در محرم و صفر و نیز دیگر ایام مرتبط بـا امـام حسـین

---

[1] جـالب آن کـه مؤسسـه فـرهنگی آیـه در محـرم سـالهای 1401 تـا 1403 اقـدام بـه برگـزاری سـه دوره شـبهای عاشوراپژوهی در خانه حکمت اصفهان کرد که با استقبال بالایی روبهرو شد. نگارنده توفیـق داشـته کـه در دو سـال اخیر، سخنران ثابت شبهای عاشوراپژوهی باشد. در این سه دوره، عاشوراپژوهانی چون مصطفی صـادقی کاشـانی، محمـد صـحتی سـردرودی، نعمت اللـه صـفری فروشـانی، مرضـیه محمـدزاده، رقیـه میرابوالقاسـمی و ... بـه بیـان دستاوردهای خود در عاشوراپژوهی پرداختند.

[2] https://fa.shafaqna.com/news/1667631/

(ع) و عاشورا در طول این دهها، واضح است که میزان مطالب عاشورایی در سخنرانیهای استاد انصاریان، بسیار بالا است.

شیخ حسین انصاریان (متولد 18 آبان 1323) تبلیغ و سخنرانی را از ۲۲ سالگی (1345) آغاز نمود[1] و اگر چه آثار متعدد تالیفی و ترجمه دارد[2] اما عمده شهرت وی به سبب سخنرانیهای بسیار او در تهران، شهرهای مختلف ایران[3] و حتی خارج از ایران[4] در این پنجاه و هشت سال است که مجموع آنها بیش از شانزده هزار ساعت سخنرانی ضبط شده است[5]. ازاینرو وی را از مشهورترین سخنرانان سنتی معاصر دانستهاند[6]. جالب این که در اطلاعیه یک مجلس عزاداری در روزنامه اطلاعات به تاریخ 8 اسفند 1349، از او با تعبیر «واعظ شهیر جناب آقای حسین انصاریان» یاد شده است[7]. در اطلاعیه دیگری از همان روزنامه به تاریخ 10 دی 1356 نیز از وی با تعبیر «خطیب شهیر» یاد شده است[8].

در جریان مبارزات انقلاب اسلامی، شیخ حسین انصاریان ازجمله وعاظ سیاسی محسوب می‌شد و به‌جهت طرح مباحث سیاسی در منبر، چند بار توسط ساواک دستگیر شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و در دوره‌ی جنگ عراق با ایران، استاد انصاریان از روحانیونی بود که در مناطق جنگی ازجمله در پادگان‌های «دوکوهه» و «ابوذر» در جمع رزمندگان سخنرانی می‌کرد. شیخ حسین انصاریان از جمله وعاظ صاحب‌سبک در عرصه‌ی منبر و نیز دعاخوانی محسوب می‌شود و مخاطبان بسیار زیادی دارد. اگر چه ایشان در مکانهای مختلفی در تهران سخنرانی کرده و میکند اما مشهورترین مکان برگزاری مجالس وی «حسینیه‌ی همدانی‌ها» واقع در خیابان ری تهران است[9] که ریشه این شهرت به جهت پخش تلویزیونی مجالس شبهای قدر استاد در این مکان است.

علاوه بر انبوه صوتهای سخنرانی عاشورایی، آثار مکتوب عاشورایی استاد انصاریان را در دو دسته کلی میتوان مرتب کرد:

1) کتاب تالیفی:

---

[1] برای مستندات برخی سخنرانیهای شیخ حسین انصاریان از سال 1345 تا پایان دهه 50، نک. مظاهری، *مجالس مذهبی در ایران معاصر*، ج 2 (دهه 1340)، ص 545، 583، 587، 771، 803، 828، ج 3 (دهه 1350)، ص 862، 905، 988، 1033، 1043، 1071، 1074، 1077 – 1078، 1080، 1152، 1226، 1239، 1253، 1255، 1258، 1265، 1316.

[2] نک. مظاهری، «انصاریان»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، ص 70.

[3] مانند سخنرانی در حسینیه امام همدان در دهه سوم محرم 1375، در مسجد امام ازنا در صفر 1388ش، در مسجد سیدهای اراک در صفر 1388ش، در مسجد جامع رجایی شهر کرج در محرم 1383ش و در صفر 1391ش، در مسجد آیت الله بروجردی کرمانشاه در صفر 1391ش، در نجف آباد در شعبان سال1391ش ودر مصلای امام خمینی شهرستان خوی در دهه دوم محرم/ تابستان1399ش.

[4] مانند سخنرانی در مرکز اسلامی انگلستان واقع در لندن در دهه دوم محرم 1375ش.

[5] نک. ویکی شیعه، ذیل «حسین انصاریان».

[6] مظاهری، *رسانه شیعه*، ص 409.

[7] مظاهری، *مجالس مذهبی در ایران معاصر*، ج 2، ص 827 - 828.

[8] مظاهری، *مجالس مذهبی در ایران معاصر*، ج 3، ص 1255.

[9] مظاهری، «انصاریان»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، ص 69 – 70.

- *با کاروان نور*

این کتاب نسبتا مختصر به قلم استاد حسین انصاریان درباره اصحاب امام حسین علیه السلام است اما اگر اشاره به بعضی از شخصیتهای این حادثه مانند ابو ثمامه صائدی، حبیب بن مظاهر اسدی، حر بن یزید ریاحی، سعید بن عبدالله حنفی، حضرت ابوالفضل (ع) و ... به صورت خاص شده است، جنبه زندگنامه و تاریخنگاری مد نظر نبوده و از این اشارات برای تبیین هرچه بیشتر شخصیت و ابعاد وجودی آنان بهره گرفته شده است.

2) کتابهای مستخرج از سخنرانیها که به کوشش مرکز نشر مجموعه آثار استاد حسین انصاریان (دار العرفان) تنظیم شده و عبارت است از:

- *مروری بر مقتل سید الشهدا (ع)* که در 21 مجلس ارائه شده و 158 صفحه است. از مهمترین عناوین این کتاب میتوان به «شأن و شخصیت امام حسین و اهل بیت(ع) و اهمیت روضه و گریه بر امام حسین(ع)»، «سفر مسلم بن عقیل به شهر کوفه و شهادت ایشان»، «پیوستن زهیر بن قین به کاروان حسینی در مسیر کربلا و چگونگی شهادت ایشان» و «در شب عاشورا چه گذشت؟» اشاره کرد.
- سید الشهدا (ع) تجلی عبودیت

این کتاب 400 صفحهای در چهار فصل «حقیقت و چیستی عبودیت»، «تجلّی شاخصه‌های فردی عبودیت»، «تجلّی شاخصه‌های اجتماعی عبودیت در قیام امام حسین(ع)» و «سیدالشهداء(ع)؛ تجلّی مقام ربوبیت و حریّت» تنظیم شده است و برگرفته از سخنرانیهای استاد در در دهه دوم محرم واقع در بیت‌الزهرا (س) تهران و دهه سوم محرم در مسجد جامع رجائی شهر کرج در سال 1383 شمسی و 1425 قمری است.

- آیین اشک و عزا در سوگ سید الشهدا (ع)

این کتاب 288 صفحهای برگرفته از متن سخنرانی‌های استاد حاج حسین انصاریان در محرم‌الحرام ۱۳۸۸ش است. «منزلت امام حسین(ع) و یاران و خاندان گرامی ایشان» و «آیین اشک و عزا» دو بخش اصلی کتاب را تشکیل می دهند بطوریکه در بخش نخست عناوینی همچون؛ «منزلت امام حسین(ع)»، «الگوهای رفتاری و اخلاقی سیدالشهدا(ع)»، «حقایقی توحیدی از امام حسین(ع)»، «منزلت یاران و خاندان سیدالشهدا(ع)» و «قمربنی هاشم(ع) عبد صالح خدا» آمده است. «اشک تمام موجودات در عزای سیدالشهدا(ع)»، «ارزشمندترین اشک ها»، «اهمیت عزاداری بر سیدالشهدا(ع)» و «حرارت شور حسینی در جان شیعیان» از جمله مطالب خواندنی بخش دوم کتاب است.

چنان که ملاحظه میکنید محتوای دو کتاب اخیر بیشتر در حوزه معارف عاشورا است.

3) سخنرانیهای مکتوب منتشر شده[1]؛ مانند:

- *اوج ارزش‌های انسانی در کربلا*، تهران/آستان مقدس امامزادگان عینعلی و زینعلی - دهه اول محرم/ تابستان 1400، 152 صفحه.
- *عشق حقیقی در کاروان کربلا*، تهران/ ورزشگاه آیت‌الله سعیدی - دهه اول محرم/ تابستان 1399، 144 صفحه.
- امام حسین(ع) چراغ هدایت و شفیع قیامت، تهران/حسینیه هدایت - دهه اول محرم/تابستان1397، 136 صفحه.
- سیدالشهدا(ع)، وارث آدم(ع)، نوح(ع) و ابراهیم(ع)، تهران/ حسینیه حضرت اباالفضل (ع) - محرم/ شهریور 1396، 152 صفحه.

4) سخنرانیهای مکتوب منتشر نشده؛ مانند:

- دو جلد کتاب مفصل با عنوان *ارتباط با سیدالشهدا (ع) معیار زندگي* (1) و (2): 563 + 531 صفحه.
- شرح زیارت وارث در ده مجلس که در دهه دوم محرم 1391ش در هیئت حضرت علی اصغر (ع) کاشان ارائه شده است و ادامه شرح زیارت وارث در ده مجلس که در محرم 1393ش در مسجد حضرت امیر (ع) تهران ارائه شده است و ادامه آن که در ده مجلس که در دهه اول محرم 1394 در همان مکان ارائه شده است و ادامه آن که در ده مجلس در حسینیه حضرت قاسم (ع) تهران در دهه دوم صفر 1395ش ارائه شده است. به گفته استاد انصاریان ادامه این شرح، ان شاء الله در محرم سال آینده (1404ش) ارائه خواهد شد.
- شناخت سید الشهدا (ع) در ده مجلس که در دهه اول محرم ش 1386 که در مسجد حضرت امیر (ع) تهران ارائه شده است.
- درس های حادثه کربلا در ده مجلس که در دهه اول محرم 1377ش در حسینیه هدایت تهران ارائه شده است.
- سخنرانی مجازی درباره حضرت زینب (س) که در رجب 1399ش ایراد شده است و سه جلسه سخنرانی در حسینیه هدایت درباره آن بانوی بزرگوار که در رجب 1401ش (1444ق) ایراد شده است.
- و سخنرانیهای متعدد دیگر درباره حضرت ابوالفضل (ع)، اصحاب امام حسین (ع)، عوامل قیام امام حسین (ع) و ...

---

[1] موجود در: https://erfan.ir/farsi/newbooks

امید است که ان شاء الله مجموعه بیانات عاشورایی استاد حسین انصاریان در قالب کتابهایی همراه با تحقیق و تعلیق عرضه شود تا امکان دسترسی بهتر به میراث ماندگار عاشوراپژوهی ایشان برای همگان فراهم شود.

فهرست منابع:

محمودرضا اسفندیار، «عاشورا: 4) در ادبیات: د) در مالایی»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، 1401، ج 31، ص 781 – 783.

محمد اسفندیاری، عاشوراشناسی، تهران: نی، 1402.

همو، *کتابشناسی تاریخی امام حسین (ع)*، اصفهان: آرما، 1401.

فؤاد افشار، «روششناسی عاشورانگری و عاشورانگاری علامه مجلسی»، پایاننامه کارشناسی ارشد تاریخ تشیع، استاد راهنما: سعید طاوسی مسرور، استاد مشاور: علیرضا اشتری تفرشی، دانشگاه علامه طباطبایی، 1403.

حسین انصاریان، *آیین اشک و عزا در سوگ سید الشهدا (ع)*، قم: دار العرفان، 1394.

همو، *با کاروان نور*، قم: دار العرفان، 1382.

همو، سید الشهدا (ع) تجلی عبودیت، قم: دار العرفان، 1396.

همو، *مقتل سید الشهدا (ع)؛ از مدینه تا مدینه*، قم: دار العرفان، 1389.

رضا بیات، «عاشورا: 4) در ادبیات: الف) در فارسی»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، 1401، ج 31، ص 745 – 752.

علی بیات، «عاشورا: 4) در ادبیات: د) در اردو»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، 1401، ج 31، ص 779 – 781.

عباس تقویان، «بررسی نقش زنان در تداوم نهضت حسینی»، در: مجموعه مقالات *عاشوراپژوهی*، جلد اول: شناخت و تحلیل قیام عاشورا، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و سازمان اوقاف و امور خیریه، 1389، ص 193 – 220.

محمدعلی جاودان، *عاشورا چگونه و چرا؟*، قم: واژهپرداز اندیشه، 1401.

محمدمحسن حسنپور، «مقتل»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، مدیر و سرویراستار: محسن حسام مظاهری، اصفهان: آرما، 1399.

سید عبدالله حسینی، «لهوف»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، مدیر و سرویراستار: محسن حسام مظاهری، اصفهان: آرما، 1399.

همو، *معرفی و نقد منابع عاشورا*، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1388.

همو، «مقتل الحسین»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، مدیر و سرویراستار: محسن حسام مظاهری، اصفهان: آرما، 1399.

غلامرضا خواجه سروی، «مقاومت و پایداری در نهضت عاشورا و درسهای آن برای جهان اسلام امروز»، در: مجموعه مقالات *عاشوراپژوهی*، جلد سوم: پیامدهای اجتماعی عاشورا، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و سازمان اوقاف و امور خیریه، 1389، ص 17 – 51.

سعید داوودی و مهدی رستمنژاد، *عاشورا؛ ریشهها، انگیزهها، رویدادها، پیامدها*، زیر نظر ناصر مکارم شیرازی، قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع)، 1396.

محمدکاظم رضازاده جودی، «بررسی آموزهها و اهداف تربیتی عاشورا»، در: مجموعه مقالات *عاشوراپژوهی*، جلد سوم: پیامدهای اجتماعی عاشورا، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و سازمان اوقاف و امور خیریه، 1389، ص 221 – 255.

علیاصغر رضوانی، *واقعه عاشورا و پاسخ به شبهات*، قم: جمکران، 1385.

محسن رنجبر، *جریانشناسی تاریخی قرائتها و رویکردهای عاشورا از صفویه تا مشروطه (با تاکید بر مقاتل)*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1392.

مجتبی سلطانی احمدی و مصطفی گوهری فخرآباد، *عاشورا به روایت اسماعیلیه*، اصفهان: آرما، 1403.

محمد بن طاهر سماوی نجفی، *ابصار العین فی انصار الحسین*، قم: دانشگاه شهید محلاتی، 1429ق.

محمدرضا سنگری، *عاشورانگاران 2*، دزفول: مرکز پژوهش و نشر فرهنگ عاشورا، 1388.

همو، *عاشورانگاران 3*، قم: صدیقه، 1389.

الهه سیف اللهی فرد، «تحلیل عوامل و فرایندهای اجتماعی موثر بر واقعه عاشورا با تاکید بر نقش دولت بنی امیه»، پایاننامه کارشناسی ارشد جامعهشناسی تشیع، استاد راهنما: سعید طاوسی مسرور، استاد مشاور: محمدرضا پویافر، دانشگاه علامه طباطبایی، 1399.

مصطفی شاکری، «روایتی از زندگی حمید بن مسلم، تنها خبرنگار کربلا»، در: https://iqna.ir/fa/news/398997 (تاریخ بازیابی: 8/10/1403)

ابراهیم صالحی حاجیآبادی، *شهدای نینوا*، تهران: نشر نگاه معاصر، 1397.

محمد صحتی سردرودی، *عاشوراپژوهی با رویکردی به تحریفشناسی تاریخ امام حسین (ع)*، قم: خادم الرضا (ع)، 1389.

سعید طاوسی مسرور، «جابر جعفی»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، مدیر و سرویراستار: محسن حسام مظاهری، اصفهان: آرما، 1399.

همو، «عاشورا: 3) آداب و رسوم»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، 1401، ج 31، ص 740 – 745.

مهدی عبادی و سیده سعیده عقیلی، «عاشورانگاری مورخان وهابی: بررسی تحلیلی ویژگی های روایات وهابی از واقعه کربلا»، تاریخنگری و تاریخنگاری، ش 19، بهار و تابستان 1396.

سید علی علوی، «تحلیل حوادثی که منجر به واقعه عاشورا شد». در: مجموعه مقالات *عاشوراپژوهی*، جلد اول: شناخت و تحلیل قیام عاشورا، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و سازمان اوقاف و امور خیریه، 1389، ص 45 – 71.

ابراهیم فیاض، «مردمشناسی تاریخی عاشورا و کربلا»، در: مجموعه مقالات *عاشوراپژوهی*، جلد اول: شناخت و تحلیل قیام عاشورا، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و سازمان اوقاف و امور خیریه، 1389، ص 15 – 43.

باقر قربانی زرین، «عاشورا: 4) در ادبیات: ب) در عربی»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، 1401، ج 31، ص 752 – 779.

نسیم کاهیرده، «عصر عاشورا»، در: *فرهنگ سوگ شیعی*، مدیر و سرویراستار: محسن حسام مظاهری، اصفهان: آرما، 1399.

مصطفی گوهری فخرآباد و مجتبی سلطانی احمدی، *عاشورا به روایت زیدیه*، اصفهان: آرما، 1400.

جواد محدثی، *فرهنگ عاشورا*، قم: معروف، 1387.

مرضیه محمدزاده، *دوزخیان جاوید: پژوهشی تاریخی درباره قاتلان شهدای نهضت امام حسین (ع)*، تهران: بصیرت، 1392ش.

اسماعیل محمدزاده مزینان، «تقش زنـان در تـداوم قیـام عاشـورا»، در: مجموعـه مقالات *عاشوراپژوهی*، جلد اول: شناخت و تحلیل قیـام عاشـورا، تهـران: دانشـگاه امام صادق (ع) و سازمان اوقاف و امور خیریه، 1389، ص 221 – 249.

محمد محمدی ریشهری، *گزیده شهادتنامه امام حسین (ع)*، با همکاری سید محمود طباطبایی نژاد، سید روح الله سید طبایی و مرتضی خـوش نصـیب، ترجمـه مهـدی مهریزی، عبدالهادی مسعودی و محمد مرادی، قم: دار الحدیث، 1393.

غلامرضا مصباحی مقدم، «تاثیر آموزههـای قیـام حسـینی در تـربیت اسـلامی و دینـ-گرایی نسل جـوان»، در: مجموعـه مقـالات *عاشـوراپژوهی*، جلـد سـوم: پیامـدهای اجتماعی عاشورا، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و سازمان اوقاف و امور خیریه، 1389، ص 203 – 219.

محسـن حسـام مظـاهری، «انصـاریان»، در: *فرهنـگ سـوگ شـیعی*، مـدیر و سرویراستار: محسن حسام مظاهری، اصفهان: آرما، 1399.

همو، *رسانه شیعه*، اصفهان: آرما، 1401.

همو، *فرهنگ سوگ شیعی*، اصفهان: آرما، 1399.

همو، *مجالس مذهبی در ایران معاصر*، اصفهان: آرما، 1399.

معصومه میرسعیدی، «عاشورا: 5) در هنر»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، زیـر نظـر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعـارف اسـلامی، 1401، ج 31، ص 783 – 789.

ویکی شـیعه، ذیـل مـدخلهـای «حسـین انصـاریان»، «حمیـد بن مسـلم ازدی» و «عاشوراپژوهی»، در:

https://fa.wikishia.net/ (تاریخ بازیابی: 8/10/1403)

https://erfan.ir/farsi/newbooks (تاریخ بازیابی: 9/10/1403)

https://fa.shafaqna.com/news/1667631/ (تـاریخ بازیـابی: 8/10/1403)